

HET SNEEKER PLANETARIUM.

Het is zeker geen toevallig verschijnsel, dat Friesland in de jaren 1750—1850 rijker dan ooit is geweest aan meesters in de exacte wetenschappen. In een tijd toen het gemoedsleven zichtbaar kwijnde en er groote armoede aan phantasiewerkzaamheid viel waar te nemen ¹⁾, schitterde het denkend verstand op nooit gekende hoogten. En niet zoozeer bij den eigenlijken geleerden stand, maar bij mannen uit het „sljuchtweifolk” gesproten.

Dit wordt te merkwaardiger, waar één bepaalde streek onzer provincie dit schouwspel oplevert, nl. de kleikriten langs de Noordwestkust tusschen Harlingen, Leeuwarden en Ternaard. Als door een tooverstaf aangeraakt verheffen zich daar de een na den ander de schranderste koppen, die met zeer geringe middelen, bij den vaak harden strijd om het bestaan, door eigen volharding proefstukken van den eersten rang hebben geleverd.

Het begon met Jan Pieters (van der Bildt) uit Vrouwen-Parochie, die reeds als timmermansjongen het uurwerk in den toren van zijn dorp bespiedde, de Friesche klok in het ouderlijk huis repareerde, een volledig houten uurwerk vervaardigde en later te Franeker een vermaard brillenslijper en telescoopmaker werd, wiens zuiver gepolijste glazen en spiegels de beste Engelsche overtroffen ²⁾.

¹⁾ Men leze slechts uit dat tijdvak preeken, gedichten of doodsadvertenties in de nieuwsbladen. Alles getuigt van valsche pathos, van gezwollen rhetoriek, van gemis aan realistischen zin.

²⁾ Men zie over de van der Bildts het nog altijd lezenswaardige en goed gedokumenteerde opstel van Prof. J. W. de Crane in de Leeuwarder Courant van 16 Augustus 1831. Jan Pieters was te Vrouwen-Parochie geboren 25 September 1709 en overleed te Franeker 27 April 1791. De bijzonderheden uit zijn jeugd

Hij inspireerde weer twee nieuwe vernuften, n.l.: Sijbrand Teakes van der Fliet, trekschipper uit Franeker, ook reeds vroeg een kunstenaar, later bekwaam opticien en amanuensis in de physica en astronomie aan de Hoogeschool te Franeker¹⁾, en zijn eigen kleinzoon Bauke Eisma van der Bildt, eerst kastmaker, later in dezelfde betrekking als Van der Fliet aan het Athenaeum werkzaam, uitvinder van het slijpen en polijsten der holle en bolle brillenglazen bij een menigte tegelijk²⁾.

Hun tijdgenoot, de wolkammer Eise Eisinga uit Dronrijp, later te Franeker, overvleugelde in roem met zijn bekend planetarium het genoemde driet³⁾.

Dan volgen de drie gebroeders Roelofs, eenvoudige landbouwers op een zathe te Hijum: Pieter, de oudste, de ijsbreker, de meer theoretische wiskunstenaar, doch ook maker van voortreffelijke kwadranten en telescopen; Albert, de tweede, minder begaafd maar de trouwe helper der anderen en bekwaam uurwerkmaker; Arjen, de jongste, die een professoraat had kunnen bekleden. Reeds als tien-

vond ik in een handschrift getiteld: *Verspreide anecdoten, min bekende voorvallen, Bijzonderheden enz. Friesland en de Friezen betreffende, bijeenverzameld, opgespaard of volgens mondelinge berigten door W. Eekhoff, 1829*, berustende in de boekerij van het Friesch Genootschap. Verder is er een levensschets van Jan van der Bildt door J. Scheltema, zie Catal. der Bibliotheek van het Fr. Genootschap, 1862 bl. 166.

¹⁾ en ²⁾ Over S. T. van der Fliet (overl. 1806) en B. E. van der Bildt (4 Oct. 1753—24 April 1831) zie men genoemd opstel van Prof. J. W. de Crane.

³⁾ De voornaamste litteratuur over Eise Eisinga is: J. H. van Swinden, *Beschrijving van een kunststuk, verbeeldende een volledig bewegelijk hemelsgestel, uitgedacht en vervaardigd door Eise Eisinga*, 2^e druk, Franeker, 1824.

J. van Leeuwen, *Hulde aan Eise Eisinga, Workum 1847*.

W. Eekhoff, *Het leven van E. Eisinga en beknopte geschiedenis van het planetarium, Schoonhoven 1851*.

J. Scheltema, *Eise Eisinga, de uitvinder en vervaardiger van het beroemde planetarium te Franeker*, (opstel).

jarige knaap sleep hij glas in een houten nap met zand; hij ontwierp telescopen, die geplaatst werden in de observatoria te Leiden en Utrecht, terwijl zijn eigen observatorium bestond uit slechts enkele palen in de hieminge der boerderij geslagen, waarbij hij menigen kouden, guren nacht voor zijn waarnemingen ompakte ¹⁾. Gouverneur Baron van Zuilen van Nijeveld herdacht hem in de vergadering der Provinciale Staten te Leeuwarden 8 Juli 1828 o. a. „als een man wiens diep denkende en onvermoeide geest zich zelve in de kunsten en wetenschappen tot eene hoogte wist op te leiden, die door weinigen bereikt wordt. Het is algemeen bekend hoe zijne verkregene kennis ook bijzonder in het belang van het gewest, dat hem zag geboren worden, heeft willen aanwenden door het voordragen van geschikte en op wiskundige gronden rustende middelen om dat gewest tegen de woede der zee te beveiligen. Met recht betreuren wij het verlies van een man, die gedurende een zoo lang tijdvak, tot eer en roem van dit gewest mocht strekken ²⁾”. En deze boerenprofessor zonder katheders vormde, hoe kon 't anders, een school van jonge mannen, die hem vereerden als hun meerdere en in zijne voetstappen traden. De voornaamsten zijn: 1^o. Sieds Johannes Rienks uit Berlikum, later mechanicus te Leiden, wiens werkstukken meermalen met eermetaal werden bekroond ³⁾; 2^o. Roelof Hessels Hommema, landbouwer te St. Anna-Parochie, wiens prachtige telescoop, door hem in 1830 vervaardigd, in het Friesch Museum nog onze bewondering wekt ⁴⁾; 3^o. Beert Johannes Gelder te Hallum, later te Beetgum, werkmeester van die zeldzaam

¹⁾ Over de gebroeders Roelofs zie men de merkwaardige *Levensberigten van Arjen Roelofs* door W. van Peyma, Franeker, 1829.

²⁾ Leeuwarder Courant, Bijvoegel van Dinsdag 15 Juli 1828.

³⁾ Over S. J. Rienks zie men W. van Peyma, *Levensberichten van A. A. Roelofs*, bl. 144.

⁴⁾ Over R. H. Hommema zie men W. van Peyma, t. a. p. bl. 31 en 145 v.v.

kunstige pendule met open werk en balansslinger, welke ook in ons museum een plaats heeft gevonden ¹⁾; 4^o. Rinse Beerts Gelder, molenmaker te Beetgum, wiens astronomisch uurwerk, dat „de schijnbare beweging der zon en vaste sterren, den waren en middelbaren tijd, alsmede den ouderdom en stand der maan” aanwijst, eveneens in het museum de aandacht trekt; 5^o. Worp van Peyma, landbouwer te Ternaard, biograaf van zijn leermeester Arjen Roelofs, schrijver van verschillende verhandelingen over de zee-defensie van Friesland en uitvinder o. a. van een nieuwen ploeg, roer- of stuurploeg genoemd ²⁾).

Er zijn meer te noemen ³⁾, maar genoeg om te doen zien, dat in heel die kleikriten van Frieslands noordkop een groote neiging bestond tot de astronomische wetenschap. Een zon-, maan-, of stereoclips werd daar met meer spanning dan ergens elders verbeid ⁴⁾. Toen den 5^{en} Mei 1832 de planeet Mercurius de zonneshijf passeerde had koop-

¹⁾ Over de Gelders zie men W. van Peyma, t. a. p. passim.

²⁾ W. van Peyma schreef o. a.: *Verhandeling over de beste wijze van aanleggen van zeedijken, en de hervorming derzelve* enz. Franeker, 1827; *Levensberigten van Arjen Arjen Roelofs*, Franeker, 1829; een voorrede in het werk over de Middellzee van W. Eekhoff en P. Brouwer; en *Beschrijving van een nieuwen ploeg, roerploeg of stuurploeg genoemd of den voet- of radploeg, in hetzelfde zamenstel vereenigd*, Dokkum 1838. *Verslag over de aansluiting van Ameland aan den Vrieschen wal*, Leeuwarden 1850. W. van Peyma is later naar Amerika vertrokken. Wanneer is mij niet bekend. Zijn dochter heeft verleden jaar nog een bezoek gebracht aan haar geboortegrond en aan het Friesch museum en hoewel ze geen woord Nederlandsch kent, verstaat zij het Friesch nog uitnemend. Haar verdienstelijke vader is een levensschets waard. Zou zij ons die niet willen geven?

³⁾ Zooals Klaas Roelofs Godijk, de gebroeders Bakker, W. Eekhoff, F. N. van Loon, L. J. van der Meulen e. a.

⁴⁾ Den 27^{en} Juni 1838 werd Jupiter bedekt door de maan, hetgeen een vijfvoudige eclips opleverde. Dit verschijnsel werd waargenomen door de telescoop van R. H. Hommema te St. Anna Parochie, zie Leeuwarder Courant van 31 Juli 1838.

man T. F. Huisinga te St. Jacobi Parochie de vier door hem zelf vervaardigde telescopen opgesteld om met zijn vrienden het verschijnsel waar te nemen ¹⁾).

En het was in dat milieu en door dien geest van onderzoek, welke in breeden kring heerschte, dat de maker van het Sneeker planetarium als knaap zijn eerste inspiratie's voor de sterrekunde ontving.

Cornelis Jacobs van der Meulen werd 19 Februari 1805 te St. Jacobi Parochie uit eenvoudige Doopsgezinde ouders geboren ²⁾. Zijn vader woonde in 1832 als rogmolenaars-knecht te Bergum. De jonge Cornelis, die vaardig de pen kon hanteeren, geraakte als klerk op het kantoor van den advocaat-procureur Mr. Harmen Hiddinga te Sneek, die destijds een drukke praktijk had van de greidboeren uit den Zuidwesthoek. Later klom hij op tot deurwaarder ³⁾ en fungeerde als zoodanig elken Donderdag in zwartlakenschen rok bij de rechtbank. Klokke half elf verscheen hij aan de trap, riep door het rechtsgebouw „audientie"! en stelde dan de deuren der rechtszaal voor het publiek open. Hij huwde op 27-jarigen leeftijd met Akke Ankringa.

Reeds vele jaren had hij in zijn vrije uren wis- en sterrekundige oefeningen gemaakt en als vrucht daarvan begon hij in 1835 met het ontwerpen en samenstellen van een sterrekundig werktuig, dat hij de namen gaf van Tellurium, Lunarium en Planisphaerium en in 1842 voltooide ⁴⁾. Het was samengesteld uit ruim zestig raderen, rondsels, ringen en schijven en werd slechts door twee gewichten en een eenvoudig slingeruurwerk bewogen en geregeld. Het geheel had het voorkomen van een meubelstuk, meest gelijkende op een kabinet met rondgevormde kap en was alzoo voor

¹⁾ Zie Leeuwarder Courant van 15 Mei 1832.

²⁾ Zijne ouders heetten Jacob van der Meulen en Aukje Iebes.

³⁾ Hij was deurwaarder tot 1870. Ik dank de levensbijzonderheden van C. J. van der Meulen hoofdzakelijk aan den heer J. van der Laan, die ze opspoorde in de verschillende registers ten stadhuiuze.

⁴⁾ Hij heeft er dus evenlang over gewerkt als Eise Eisinga.

verplaatsing vatbaar. Het verticale front, waarop zich alle bewegingen vertoonden, was hoog 2 el, 4 palm en 5 duim; breed 1 el, 1 palm en 1 duim.

Het werktuig had ten doel den stand der zon en den loop der aarde en der maan om de zon voor te stellen en deze beide hemellichamen door middel van een uurwerk haar natuurlijke beweging en loop te geven.

In het midden van het front stelde een vergulde bol de zon voor. Rondom deze was de ecliptica, waarlangs zich twee wijzers bewogen, waarvan een den stand en de declinatie der zon en de ander den datum aanwees. In deze zelfde opening stelde een tweede bol de aarde voor, welke zich regelmatig in 23 uren, 56 minuten om haar as en in ruim 365 dagen om de zon wentelde. Rondom de aarde bewoog zich eveneens een kleiner bolletje, dat de maan voorstelde en ook de beweging om de zon volgde. Binnen de ecliptica waren nog twee grootere wijzers, welke den stand der maansknoopen en het verste en naaste punt der maan in de ecliptica aanwezen. Hierboven bevonden zich twee uurplaten, waarop zeer kunstig wijzers waren aangebracht, die den op- en ondergang der zon en den loop der maan aanwezen. In het bovenste gedeelte van het werktuig bevond zich eindelijk een fraai bewegelijk hemelplein, waarin omstreeks zeshonderd der voornaamste vaste sterren zich elken dag bewogen boven en beneden den horizont, waarnevens de uurlijnen en windstreken waren geteekend ¹⁾.

Dit kunstwerk stond in de nederige woning van den vervaardiger op het Scharn ²⁾ te Sneek en langzamerhand werd het een van de merkwaardigheden der stad ³⁾. Zoo

¹⁾ Deze beschrijving is ontleend aan een bericht uit de Leeuwarder Courant van 23 Augustus 1842. Een meer wetenschappelijke beschrijving kunnen beoefenaars der wis- en sterrekunde vinden in de *Konst- en Letterbode* no. 34, 19 Aug. 1842.

²⁾ Wijk 5, no. 575, later verbouwd in de panden van Maison de Vries en banketbakker Ykema.

³⁾ In reisbeschrijvingen uit het midden der vorige eeuw wordt het meermalen vermeld.

ging o. a. de prins van Oranje, die met zijn gouverneur Jhr. de Casembroot een rondreis door Friesland deed, het 24 Juli 1851 bezichtigen¹⁾).

De stadsregeering wist de verdiensten van den kunstenaar op prijs te stellen en benoemde hem 10 Januari 1870 tot gemeenteontvanger, welke betrekking hij bekleedde tot 1 Augustus 1874. Ook had hij zitting in de commissie van toezicht op het middelbaar onderwijs. In het laatst van zijn leven woonde hij in bij zijn schoonzoon Anne Potma, koopman op het Grootzand, in het hoekhuis van de Kortepijpsteeg, waar het werktuig in de ruime middelkamer stond²⁾. In 1876 was het te zien op de vermaarde historische tentoonstelling te Leeuwarden. Het werd toen voor drie duizend gulden te koop aangeboden, doch er deden zich geen koopers op. De maker stierf 1878 te Leeuwarden en werd te Sneek begraven. Met hem ging een bekwaam, solied, algemeen geacht burger van den ouden stempel heen.

Na zijn dood zwierf zijn kunstwerk bij de familie rond, totdat het eindelijk terecht kwam in de kelders der uitgevers Meijer en Schaafsma te Leeuwarden, waar het aan de verwaarloozing werd prijsgegeven.

Twee jaar geleden bracht de heer J. van der Laan, secretaris te Sneek, het opnieuw aan het licht. Helaas, wat eens de bewondering van velen opwekte, was nu een toonbeeld van verval geworden en van bollen en wijzers beroofd.

Het houten omhulsel, waarbinnen nog slechts een enkel rad wegschuilt, staat thans in het voormalige schooltje van het Old Burger Weeshuis te Sneek, dank zij de vrijgevigheid zijner regenten. De oudheidkundige commissie aldaar peinst thans op middelen om het in zijn ouden

¹⁾ Zie Leeuwarder Courant van die week. Zij bezochten ook de Herv. kerk en het stadhuis. Zij reisden incognito van de Lemmer over IJlst via Sneek naar Leeuwarden.

²⁾ Wijk 3, no. 341, waar thans de goudsmid Venema woont.

glans te herstellen. Of dit uitvoerbaar is, zal de vraag zijn. Friesland's roem is allengs op astronomisch gebied gaan tanen. De tijd, dat burgers en boeren tusschen Flie en Lauwers telescopen en andere sterrekundige uurwerken maakten, schijnt voorgoed tot het verleden te behooren.

G. A. WUMKES.